

УДК 303.214 + 664.76 (477)

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ КРИТЕРІАЛЬНОЇ ОЦІНКИ ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА ІНТЕГРОВАНОМУ ЗЕРНОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

О.В. Нікішина, к.е.н., с.н.с.

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, Одеса, Україна

Нікішина О.В. Методичні засади критеріальної оцінки відтворювальних процесів на інтегрованому зерновому ринку України.

Розроблено методику критеріальної оцінки інтегрованого зернового ринку, орієнтовану на прикладні механізми державного регулювання та комплексну оцінку соціально-економічної і бюджетно-управлінської ефективності релевантного ринку. Обґрунтовано склад показників багаторівневої системи оціночних критеріїв, орієнтовану на кількісну і якісну оцінку динаміки та ефективності відтворювальних процесів у системі суміжних до зернового ринків. Доведено переваги вико-ристання даної методики в практиці поточного і перспективного управління зерновим та іншими продовольчими ринками.

Ключові слова: інтегрований ринок, відтворювальні процеси, ефективність, критеріальна оцінка

Нікішина О.В. Методические основы критеріальной оценки воспроизводственных процессов на интегрированном зерновом рынке Украины.

Разработана методика критеріальной оценки интегрированного зернового рынка, ориентированная на прикладные механизмы государственного регулирования и комплексную оценку социально-экономической и бюджетно-управленческой эффективности релевантного рынка. Обоснован состав показателей многоуровневой системы оценочных критериев, ориентированной на количественную и качественную оценку динамики и эффективности воспроизводственных процессов в системе смежных к зерновому рынку. Доказаны преимущества использования данной методики в практике текущего и перспективного управления зерновым и другими продовольственными рынками.

Ключевые слова: интегрированный рынок, воспроизводственные процессы, эффективность, критеріальная оценка

Nikishina O.V. Methodical bases for criterial evaluation of reproduction processes at the integrated grain market of Ukraine.

Developed a methodology for criterial evaluation of the integrated grain market, which is oriented on mechanisms of state regulation and comprehensive assessment socio-economic and budgetary-managerial effectiveness of the relevant market. In the article is substantiated a system of indicators of multilevel criteria system for evaluation criteria, which is oriented on quantitative and qualitative evaluation for dynamics and efficiency of reproduction processes in the system adjusted to grain markets. Benefits of using this methodology in practice of current and perspective management for the grain market and other food markets is proved.

Keywords: integrated market, reproduction processes, efficiency, criterial evaluation.

В умовах транзитивної економіки першочерговим завданням держави є активізація відтворювальної функції стратегічних інтегрованих товарних ринків, зокрема, зернового, шляхом реалізації ефективної управлінської та регуляторної політики. Інтегрований зерновий ринок (далі – ІЗР), на думку автора, є складною мезоекономічною системою взаємодій і взаємозв'язків між структуроутворюючими секторами (аграрним, первинної переробки, інфраструктурним і вторинної переробки) відповідно стадіям утворення, додавання, трансформації і споживання споживчих якостей зерна та продуктів його переробки, що інтегрована у макросистему національної економіки й виступає регулятором суспільного відтворювального процесу [1]. Об'єктивна критеріальна оцінка динаміки розвитку ІЗР є кількісною основою для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень щодо напрямів, форм і методів державного регулювання, застосування заходів антимонопольного законодавства, прогнозування кон'юнктури ринку. Відповідно, критеріальна оцінка є важливим інструментом дослідження сучасних ринкових систем, що обумовлює безперервний розвиток та адаптацію її методології до специфіки відтворювальних процесів (далі – ВП) певних товарних ринків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проблема методико-методологічного забезпечення критеріальної оцінки товарних ринків багатопланова й багатоаспектна, її зміст у концептуальному та прикладному вимірах ґрунтовно досліджується вітчизняними і зарубіжними науковцями, що свідчить про значний дослідницький інтерес. Достовірність такого твердження підтверджена науковими напрацюваннями А.І. Алтухова, О.С. Васютіна [2], У.І. Алієва [3], І.О. Кузнецової [4], Ю.Я. Лузан [5], П.В. Осипова [6], Т.О. Осташко [7], Б.А. Райзберга [8], В.П. Рябокони, О.М. Супрун [9], В.О. Солопова [10] та інших учених. Особливої уваги заслуговують дослідження В.М. Лисюка [11], який запропонував методологію секторного аналізу інтегрованих товарних ринків, що базується на моделюванні міжсекторних балансів (товарних, фінансових, інвестиційних, цінових) та аналізі відтворювального циклу.

Проведене дослідження існуючих методологічних підходів до критеріальної оцінки товарних ринків дозволило ідентифікувати чотири головні їх напрями: (1) аналіз конкуренції; (2) кон'юнктурний аналіз; (3) маркетинговий аналіз; (4) структурно-інституційний аналіз. Кожний із даних підходів має свої недоліки та обмеження використання. Так, оцінка рівня концентрації за допомогою індексу Герфіндаля-Гіршмана та індексу Джини призводить до варіативних результатів, а протилежно діаметральні сітки значень ускладнюють їх інтерпретацію. До обмежень використання методів кон'юнктурного аналізу слід віднести трудомісткість розрахунку окремих показників, домінування візуально-графічної інтерпретації результатів, слабкий взаємозв'язок між результатами оцінки та засобами державного впливу на ринок. На відміну від інших методик, регуляторні заходи, що розробляються за результатами маркетингового аналізу, здійснюють прямий вплив на ВП товарного ринку, однак такі заходи відображають економічні інтереси, передусім, виробників і дистриб'юторів товарів, що свідчить про їх недостатню регуляторну здатність через неповне врахування державних інтересів, вектори яких можуть не співпадати з приватними інтересами ринкових суб'єктів. Відповідно, постає необхідність у формуванні модифікованої системи оціночних критеріїв, яка, маючи цільову орієнтацію на механізми державного регулювання та управління, зможе комплексно оцінити динаміку відтворювальних процесів, сукупність взаємодій і взаємозв'язків між структуроутворюючими секторами інтегрованого ринку.

Метою статті є обґрунтування та розробка методики критеріальної оцінки (далі – МКО) відтворювальних процесів ІЗР України, орієнтованої на прикладні механізми цілеспрямованого державного регулювання та комплексну оцінку ефективності релевантного ринку.

Виклад основного матеріалу

Головна *мета* МКО полягає у визначенні динаміки та деформації ВП у системі суміжних ринків, в ІЗР та його складових секторах, в оцінці ефективності функціонування та регулювання інтегрованого ринку, формуванні агрегованого висновку про стан і економічні проблеми розвитку ринку як методичної основи його цілеспрямованого регулювання.

Головними *завданнями* методики критеріальної оцінки ІЗР України є такі:

- 1) кількісна і якісна оцінка динаміки відтворювальних процесів у системі суміжних до зернового ринків на основі багаторівневої системи оцінок-них критеріїв;
- 2) багатокритеріальна оцінка економічної і соціальної ефективності інтегрованого ринку зерна та продуктів його переробки;
- 3) оцінка бюджетної ефективності інтегрованого ринку, яка відображає ефективність регуляторних заходів і відтворювальний ефект від їх

впровадження, та управлінської ефективності, тобто ефективності діяльності безпосередніх суб'єктів регулювання ІЗР України;

4) оцінка впливу кон'юнктури світового зернового ринку на динаміку ВП внутрішнього ринку, співвідношення внутрішніх, експортних і імпорتنих цін зерна;

5) розробка на основі отриманих результатів критеріальної оцінки альтернативних варіантів регуляторних заходів, оцінка їх прогнозованого впливу на узагальнюючі показники розвитку ІЗР у трьохвимірній площині економічних інтересів суб'єктів господарювання, держави та споживачів, обґрунтування вибору найоптимальнішого комплексу прикладних заходів.

Запропонована МКО інтегрованого зернового ринку базується на таких принципах:

- системність, узгодженість, достовірність і динамічність інформаційно-аналітичних показників;
- економічна доцільність та достатність оціночних критеріїв (включення в систему критеріїв із найвищим ступенем регуляторної здатності, які формують інформаційну основу для прийняття управлінських рішень);
- єдині методологічні засади конструювання системи критеріїв;
- об'єктивність та простота розрахунку критеріїв (вони повинні об'єктивно відображати стан розвитку ринку, враховувати динаміку міжсекторних і міжринкових взаємозв'язків у системі суміжних ринків, характеризувати вплив чинників на результуючий показник);
- оцінка кількості та якості споживчої вартості товарів за фазами відтворювального циклу через показники, що достовірно відображають кількісні характеристики даних категорій;
- включення в багаторівневу систему критеріїв, що характеризують не тільки ефективність використання, але й відтворення ресурсів;
- адекватність економічної інтерпретації отриманим результатам критеріальної оцінки динаміки відтворювальних процесів інтегрованого ринку та його складових секторів;
- реальність методів оцінки відтворювальних процесів, яка полягає не тільки в гіпотетичній можливості здійснення оцінок, але й у реальності їх прикладного виконання.

Методика критеріальної оцінки інтегрованого ринку зерна і зернопродуктів включає сім етапів:

- 1) ідентифікація ринку (товарні, територіальні (географічні), часові межі, структура ринку);
- 2) формування системи показників (інформаційна база);
- 3) операціоналізація завдань державного регулювання ринку;
- 4) формування критеріальних блоків (груп) та набору критеріїв кожної групи;
- 5) розрахунок та аналіз динаміки секторних і загальноринкових критеріїв;

6) якісний аналіз ринку (економічна діагностика);

7) агрегований аналіз ринку (прогноз розвитку ринку, вибір заходів державного впливу).

Етап 1 – ідентифікація ринку – передбачає визначення головних вихідних характеристик інтегрованого ринку, які передують будь-якому типу аналізу. Такими характеристиками є, перш за все, товарні, територіальні та часові межі, структура ринку і склад суб'єктів господарювання, що розгортають свою діяльність у структуроутворюючих секторах. Відповідно до Методики визначення монопольного становища суб'єктів господарювання на ринку [12], територіальні (географічні) межі ринку визначаються шляхом установлення мінімальної території, за межами якої з точки зору споживача придбання товарів є неможливим або недоцільним. Товарні межі ринку визначаються шляхом формування групи взаємозамінних товарів, у межах якої споживач за звичайних умов може легко перейти від споживання одного товару до споживання іншого. Часові межі ринку визначаються як проміжок часу (як правило, рік), протягом якого сукупність товарно-грошових відносин між продавцями і споживачами утворює ринок зі сталою структурою.

Етап 2 – формування системи показників – передбачає створення інформаційної бази, що релевантно відображає динаміку відтворювальних

процесів на ІЗР. На цьому етапі здійснюється збір, обробка та групування даних Державної служби статистики України, регіональних Управлінь статистики, державних і регіональних органів влади, інформаційно-аналітичних та наукових видань. Другий етап МКО є кількісною складовою критеріальної оцінки товарного ринку, достовірність якого визначає точність наступних розрахунків та об'єктивність агрегованих висновків.

Етап 3 передбачає операціоналізацію завдань державного регулювання ВП у системі суміжних до зернового ринків. Операціоналізація (від лат. *opera* – дія) в широкому розумінні є процесом приведення понять до вимірювальної форми, що дозволяє працювати з ними на практичному рівні, оперувати ними при розв'язанні аналітичних і прогнозних завдань. Слід відзначити, що найбільшої складності набувають саме третій та четвертий етапи МКО. На думку І.Й. Малого, добір критеріїв нерідко відбувається за принципом легкості виміру, а не ступенем виміру основної мети. У дію вступає своєрідний закон Деніела Грехема: «легко вимірювані критерії, як правило, відводять важче вимірювані критерії вбік від аналітичної уваги» [13]. Враховуючи результати попередніх досліджень [1], напрями операціоналізації цілей державного регулювання ІЗР України відображено на рис. 1.

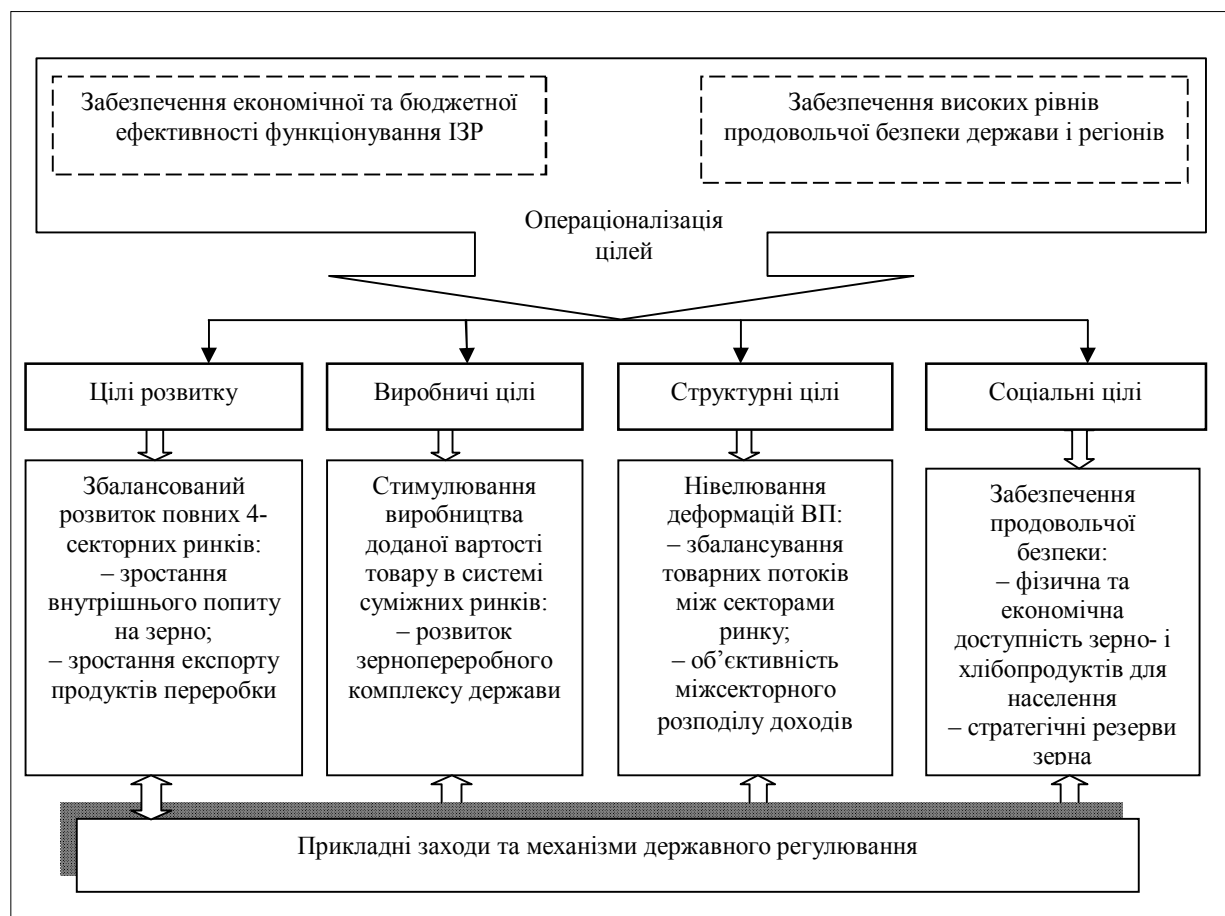

Рис. 1. Операціоналізація цілей державного регулювання відтворювальних процесів ІЗР України [авторська розробка]

Для виміру основної мети регулювання ІЗР необхідно сконструювати багаторівневу систему критеріїв, яка, по-перше, охоплює всі фази відтворювального циклу, по-друге, цілеспрямовано орієнтована на прикладні заходи державного впливу. Четвертий етап МКО є найскладнішим, оскільки від раціональності вибору одиничних оціночних критеріїв та їх об'єднання в групи залежать інтегровані результати оцінки та діагностики ринку, що є основою для прийняття державних управлінських рішень. Загалом варіативність критеріїв, їх кількість, межі критеріальних блоків визначаються як метою дослідження, так і можливостями інформаційної бази, сформованої на 2 етапі методики.

Існуюча множинність та розрізненість потенційних критеріїв оцінки зернового ринку обу-

мовила необхідність їх чіткої класифікації у відповідності до завдань і принципів МКО (таблиця 1). У залежності від ступеня охоплення зернового ринку сукупність оціночних критеріїв доцільно розділити на дві групи [14]: (1) секторні, які розраховуються як для кожного сектору (загальні), так і для певних секторів (специфічні); (2) загальноринкові, що характеризують ринок у цілому. В залежності від характеру і спрямованості відтворювальних процесів, що протікають у системі суміжних до зернового ринку, можна ідентифікувати десять критеріальних блоків, об'єднання яких формують рівні системи оціночних критеріїв. Систематизовані за двома першими ознаками критерії можуть виступати як стимулятори або дестимулятори, визначаючи спрямованість ВП та домінуючий вектор розвитку ринку.

Таблиця 1. Класифікація критеріїв оцінки інтегрованого зернового ринку [авторська розробка]

Класифікаційна ознака	Різновиди критеріїв і критеріальних блоків
Ступінь охоплення ринку	1. Секторні критерії: — загальні (розраховуються для кожного сектору ринку); — специфічні (притаманні лише певним секторам) 2. Загальноринкові критерії
Характер і спрямованість відтворювальних процесів, що протікають у системі суміжних ринків	Критеріальні блоки: 1) виробничий; 2) економічної концентрації; 3) ціновий; 4) показників секторної ефективності; 5) пропорцій відтворення; 6) міжсекторних співвідношень; 7) продовольчої безпеки; 8) трудових ресурсів; 9) показників бюджетної ефективності; 10) показників управлінської ефективності
Тип «оціночної основи»	1. Еталонні критерії: — базові (попереднього періоду); — нормативні (науково обгрунтовані нормативи); — експертні (визначені експертним шляхом за відсутності аналогів) 2. Цільові (визначені кінцевою метою дослідження) 3. Ціннісні (орієнтовані на задоволення певної потреби споживачів)
Складові інтегральної оцінки ефективності інтегрованого ринку	Показники ефективності: 1) економічної; 2) соціальної; 3) бюджетної; 4) управлінської (внутрішні та зовнішні)
Вектор розвитку ринку	1. Критерії-стимулятори 2. Критерії-дестимулятори

Із характером та множинністю ВП пов'язано обгрунтування типу та кількості рівнів оціночної системи. Оскільки відтворювальний цикл споживчої вартості товару включає дві фази (товарну та фінансову), для оцінки його ефективності доцільно виокремити рівні (групи) показників ефективності товарних потоків, фінансових потоків та міжсекторних взаємозв'язків і співвідношень (рис. 2). Перший рівень об'єднує виробничий критеріальний блок та блок економічної концерн-

трації; для розрахунку одиничних показників, що формують склад даних блоків, використовують натуральні величини. Критерії другого рівня базуються на вартісних величинах, об'єднаних у ціновий критеріальний блок та блок показників секторної ефективності.

Третій рівень характеризує динаміку міжсекторних потоків, як товарних, так і фінансових, відтак, включає натуральні параметри, об'єднані критеріальним блоком пропорцій відтворення, та

вартісні критерії, що формують критеріальний блок міжсекторних співвідношень. Економічна ефективність інтегрованого ринку включає сукупність оцінок показників секторної ефективності та міжсекторних співвідношень, водночас категорія ефективності відтворювального циклу ринку, окрім кількісних характеристик, включає і якісні оцінки його стану та динаміки розвитку (див. рис. 2.).

Конструювання показника для виміру споживчої вартості товару (СВТ), виходячи з її природи, повинно базуватися на визначенні як її кількості, так і якості, тобто відповідати такій формалізованій моделі [6]:

$$\text{СВТ} = f(\text{К}, \text{Я}),$$

де К, Я – аргументи кількості та якості.

Відповідно, інтегральний показник ефективності відтворювального циклу повинен поєднувати кількісні та якісні характеристики СВТ, що дозволить здійснювати однозначну оцінку її рівня та динаміки. На думку П.В. Осіпова, якість споживчої вартості складної економічної системи є єдиною як для всієї системи, так і її складових [6]. Наприклад, ефективність відтворювального циклу як якість повинна бути притаманна і складовим даного циклу (товарним, фінансовим і трудовим ресурсам); водночас кожний елемент циклу володіє своєю специфічною якістю споживчої вартості, сукупність яких визначає загальну якість відтворювального циклу. Відтак, інтегральний показник ефективності повинен враховувати кількісні і якісні характеристики усієї відтворювальної сукупності ресурсів.

Четвертий рівень системи характеризує соціальні показники розвитку ринку, об'єднані в критеріальні блоки продовольчої безпеки і трудових ресурсів. Слід відзначити, що перші чотири рівні сконструйованої системи критеріїв орієнтовані на оцінку соціально-економічної ефективності ВВП об'єкту управління, водночас п'ятий рівень передбачає оцінку бюджетної ефективності певних регуляторних заходів та управлінської ефективності. Інтегральний показник ефективності суб'єктів регулювання складається із внутрішніх оцінок бюджетної та управлінської ефективності, та зовнішніх оцінок соціально-економічної ефективності релевантного ринку до та після впровадження регулятивних заходів, які формуються на основі аналізу показників 1-4 рівнів системи. Відтак, інтегральний показник ефективності суб'єктів регулювання є найбільш всеохоплюючим критерієм, оскільки він, по-перше, характеризує вектор впливу заходів на відтворювальні процеси ринку, тобто на відтворення товарних, фінансових і трудових ресурсів, і міжсекторні взаємозв'язки, по-друге, оцінює приріст податкових надходжень бюджету та ефективність управлінської праці, визначаючи інституціональну відповідність структури суб'єкту управління покладеним на нього завданням і функціям (див. рис. 2).

Невід'ємною якісною складовою критеріальної оцінки товарного ринку постає процес порівняння

розрахованих секторних та загальноринкових критеріїв із «оціночною основою», вибір якої впливає на достовірність результатів оцінки (див. табл. 1). Тому обґрунтування типу і величини еталонного критерію займає в МКО не менш важливе місце, ніж вибір і розрахунок оціночних критеріїв. У залежності від типу «оціночної основи» пропонується виділити три групи критеріїв [14]: (1) еталонні, які можуть бути базовими, нормативними або експертними; (2) цільовими, заданими метою дослідження; (3) ціннісними, орієнтованими на задоволення певної потреби (споживчої цінності) покупців.

Ми розділяємо тезис У.І. Алієва про те, що в процесі порівняння критеріїв акцент повинен бути зроблений на їх динаміку, а не абсолютне статичне значення та розробку норм і нормативів [3]. Тільки з таких позицій МКО буде відповідати вимогам підвищення ефективності об'єкту та суб'єкту управління. Водночас для деяких показників, зокрема, економічної концентрації, «оціночна основа» є нормативною, і порівняння розрахованих критеріїв можна здійснювати у двохвекторній площині нормативів і динаміки. На практиці серед множини економічних показників лише один відповідає вимогам оцінки явища – коефіцієнт використання виробничої потужності підприємства [6]. Відповідно, система показників, що конструюється, повинна в методичному відношенні забезпечувати оцінку потенціального рівня економічного явища, використовуючи об'єктивну «оціночну основу».

Запропонована класифікація критеріїв оцінки інтегрованого товарного не є одновекторною. Варіативність форм і проявів оціночних критеріїв, передбачених нею, свідчить, з одного боку, про можливість проведення різноаспектного вертикального та горизонтального аналізу ринку, з іншого, про складність взаємоузгодження та інтерпретації критеріїв, що одночасно характеризують різні відтворювальні процеси в межах релевантного ринку.

Питання конструювання системи критеріїв для оцінки ефективності функціонування та регулювання агропродовольчих ринків учені вирішують по-різному. Так, В.П. Рябоконт і О.М. Супрун в якості критеріїв ефективності цінового механізму пропонують використовувати прибутковість агропідприємств, обсяг реалізації, рівень споживання; інфраструктурного механізму – структуру каналів реалізації продукції; господарського – показники рівня відтворення, рентабельності, оплати праці; саморегулювання – кількість і впливовість саморегулятивних структур; інтервенційного – динаміку зміни кон'юнктури ринку; міжгалузевого обміну – диспаритет цін, норма прибутку, індекс цін; внутрішньогосподарського – рівень оплати праці, дохідність діяльності підрозділів; інноваційного забезпечення – рівень інноваційності; інституційного – динаміку зміни транзакційних витрат. Учені вважають, що категорія ефективності регуляторних механізмів має інституціональну

природу та базується на визначенні трансакційних витрат [9].

Ю.Я. Лузан розробив методологічні засади оцінювання ефективності 17 складових організаційно-економічного механізму агропромислового виробництва за 10-бальною шкалою, зокрема, інфраструктури аграрного ринку, розвитку сільського підприємництва та кооперації, програм сільського розвитку, цінового, митно-тарифного

регулювання, оподаткування тощо [5]. Слід відзначити, що існуючі розробки українських вчених носять узагальнюючий характер, не враховують специфіку ВП певних товарних ринків, їх структуру та особливості міжсекторних взаємодій, не конкретизують оціночну шкалу та сукупність розрахункових показників, що лежать в основі ідентифікованих складових регуляторних механізмів.

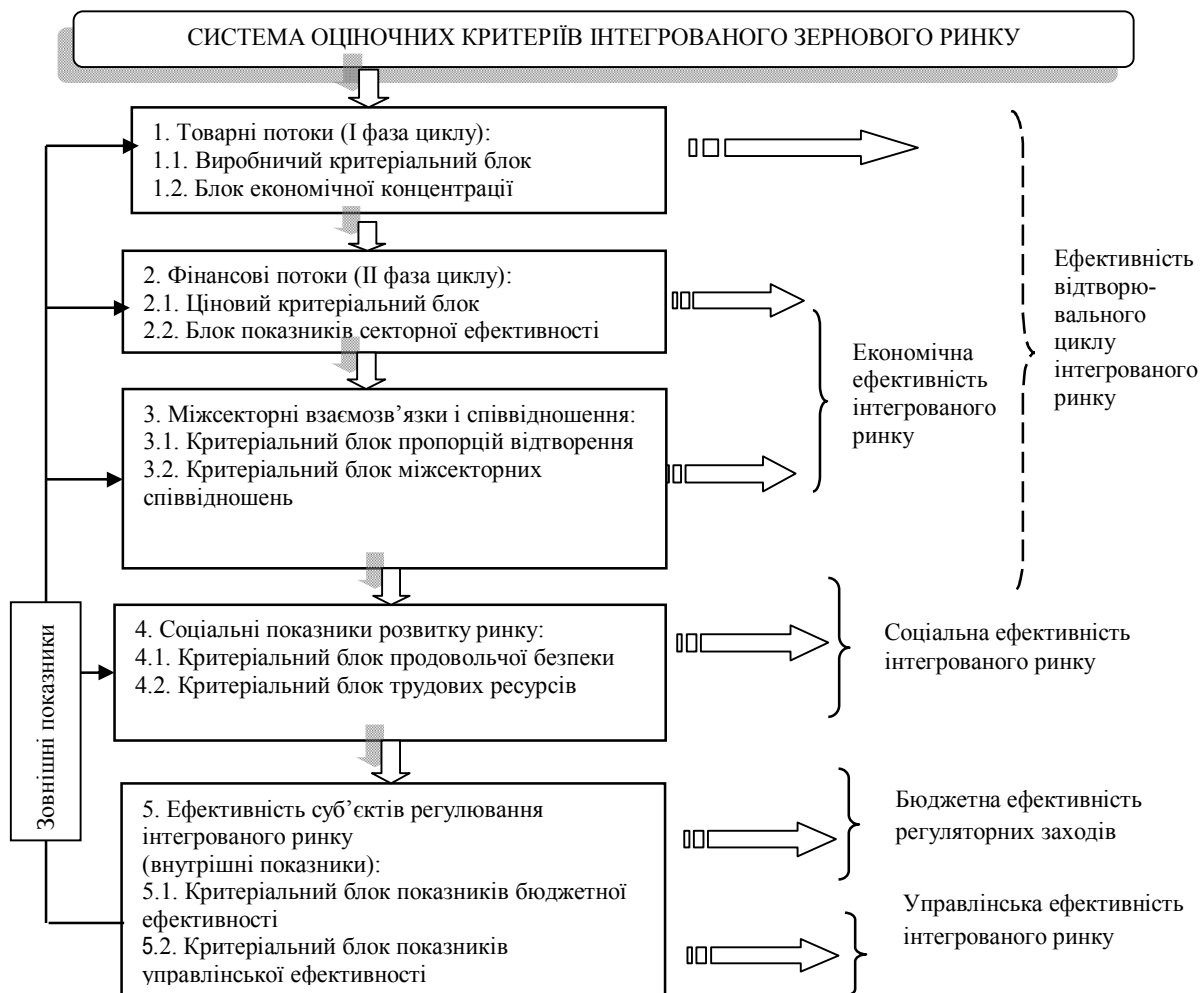

Рис. 2. Складові рівні системи оціночних критеріїв інтегрованого зернового ринку [авторська розробка]

На думку В.О. Солопова, ефективність державного втручання можна оцінити за допомогою таких показників, як обсяг трансакційних витрат, амплітуда цінових коливань, рівень якості продукції, рівень економічної ефективності виробництва і реалізації товарів до і в результаті втручання, як у прогнозованому, так і фактичному варіантах [10]. Б.А. Райзберг оцінку результативності соціально-економічної діяльності державного органу управління пропонує здійснювати за допомогою досить широкого спектру показників, серед яких [8]: (1) загальний обсяг валового випуску і продажу продукції; (2) додана вартість, чиста продукція, їх частка в валовому продукті галузі, регіону, країни; (3) продуктивність праці, динаміка її зростання; (4) якість товарів порівняно з рівнем національних і світових стандартів; (5) розмір і частка інвес-

тицій, спрямованих на модернізацію виробництва, оновлення номенклатури, підвищення якості; (6) витрати виробництва, прибуток, рентабельність; (7) соціальна спрямованість діяльності, ступінь її впливу на доходи, рівень і якість життя, освіту, безпеку населення. Враховуючи значення даних показників і формуючи із них критерії, можна визначити рейтинг результативності діяльності управлінського органу.

На наш погляд, система показників, запропонована Б.А. Райзбергом, є найповнішою, оскільки, поряд із класичними критеріями вона включає, поперше, показники виміру якості споживчої вартості товару, дозволяючи здійснювати кількісну та якісну оцінку ВП на релевантному ринку, по-друге, показники виміру соціальної орієнтованості діяльності суб'єктів господарювання та

управління, що має надзвичайно важливе значення для стратегічного соціально значимого зернового ринку, бінарна місія якого орієнтована на досягнення економічних та соціальних цілей і завдань [15]. Загалом існуючі розробки українських і російських учених у площині конструювання системи критеріїв свідчать про її багатоконпонентність, варіативність, динамічність, різновекторність показників і їх оціночної шкали.

Формування набору оціночних критеріїв кожного блоку повинно відповідати головним завданням МКО, зокрема, можливості проведення кількісної та якісної оцінки динаміки і ефективності ВП у системі суміжних ринків, реальності прикладних розрахунків даних критеріїв із використанням інформаційної бази, сформованої на другому етапі методики. Враховуючи головні завдання і принципи МКО, результати досліджень учених [2, 16, 17], автором розроблено багатоврівневу систему критеріїв для оцінки відтворювальних процесів та ефективності регулювання інтегрованого ринку зерна і продуктів його переробки. Взаємозв'язок між критеріальними блоками, одиничними оціночними критеріями та їх типами (загальноринкові, секторні загальні та специфічні) відображено в таблиці 2.

Показники виробничого критеріального блоку дозволяють оцінити динаміку і структуру виробництва, реалізації, експорту та імпорту товарів у ресурсоутворюючих секторах інтегрованого ринку; «оціночна основа» даних показників є базовою (попереднього періоду). Рівень монополізації зернового ринку в розрізі кожного сектору визначають показники концентрації, серед яких виділено три найважливіші (індекси концентрації, Герфіндаля-Гіршмана і Холла-Тайдмана); їх «оціночні основи» є нормативними, однак порівняння можна здійснювати й із базовою величиною. Сукупність оцінок натуральних параметрів виробничого та концентраційного блоків характеризує динаміку товарних потоків ІЗР, в т.ч. і якість споживчої вартості товарів через показники структури виробництва продукції, обсяги позаелеваторного зберігання зерна.

Показники цінового критеріального блоку дозволяють проводити міжсекторний порівняльний аналіз ланцюгових і базових індексів внутрішніх цін зерна та продуктів його переробки; «оціночна основа» даних індексів є цільовою, відображає вплив заходів державного цінового регулювання на ВП ринку. Слід виділити низку нових критеріїв, запропонованих для оцінки глибини цінових співвідношень, зокрема, коефіцієнти дискримінаційності внутрішніх та експортних цін (див. табл. 2). Блок критеріїв секторної ефективності об'єднує головні результуючі показники (фондовіддача, продуктивність праці, рентабельність продукції і операційної діяльності) суб'єктів господарювання у розрізі секторів інтегрованого ринку, дозволяючи проводити міжсекторний аналіз ефективності використання ресурсів. Інтегральний показник секторної ефективності розрахо-

вується як добуток секторних показників ресурсо-віддачі та рентабельності ресурсів. Сукупність відносних оцінок цінового блоку та показників секторної ефективності характеризує динаміку фінансових потоків інтегрованого ринку.

Слід відзначити, що в МКО для розрахунку фондовіддачі, продуктивності праці та ресурсо-віддачі автор пропонує використовувати параметр секторної доданої вартості (далі – ДВС), а не поширені в економічному аналізі показники чистої виручки від реалізації продукції [16] або товарообороту в порівняних цінах [17]. Доданою є вартість, створена в процесі виробництва (надання послуг) суб'єктами господарювання певного сектору, що відображає реальний вклад даного сектору в створення вартості товару на інтегрованому ринку. ДВС належить до категорії оціночних критеріїв із найвищим ступенем регуляторної здатності, що дозволяє виміряти реакцію ринку на заходи державного впливу в трьохвимірній площині економічних інтересів суб'єктів, населення та держави. Дві складові доданої вартості (заробітна плата та прибуток) формують базу оподаткування для розрахунку соціальних відрахувань і податку на прибуток; загальний її показник є базою для ПДВ. Відтак, показник ДВС характеризується високим рівнем податкової еластичності, дозволяючи визначити приріст (зменшення) перелічених податків у результаті впровадження регуляторних заходів, що змінюють одну або декілька складових критерію ДВС. Вищевикладене доводить доцільність використання ДВС для розрахунку показників ресурсної ефективності та дослідження їх змін (поряд із податками) у ході моделювання державного впливу на ВП ринку та вибору альтернативних заходів регулювання.

Показники критеріального блоку пропорцій відтворення характеризують динаміку обсягів товаропотоків між секторами ІЗР і між суміжними ринками в їх системі, динаміку споживання зерна та зернопродуктів за головними напрямками, частку біржової торгівлі в загальному обсязі реалізації товарів; «оціночні основи» даних показників є базовими та цільовими (див. табл. 2). Динаміку та співвідношення секторних показників рентабельності операційної діяльності, продуктивності праці та фондовіддачі за допомогою міжсекторних балансів оцінюють критерії блоку міжсекторних співвідношень. Якісна оцінка загальної економічної ефективності інтегрованого ринку включає сукупність оцінок показників секторної ефективності, пропорцій відтворення та міжсекторних співвідношень.

Для виміру соціальної ефективності інтегрованого ринку пропонується оцінити низку критеріїв продовольчої безпеки, що характеризують фізичну та економічну доступність хлібопродуктів для населення, середньодушкове виробництво зерна, та показники відтворення трудових ресурсів шляхом порівняльного аналізу кількості зайнятих, рівня заробітної плати, продуктивності праці, прибутку

на одного працівника у секторах ринку. «Оціночні основи» перелічених показників (окрім коефіцієнтів забезпечення зерновими ресурсами та продовольчої безпеки) є базовими. Інтегральна якісна оцінка загальної соціальної ефективності ринку включає сукупність оцінок критеріїв продовольчої безпеки та трудових ресурсів.

Показники бюджетної ефективності характеризують ступінь виконання агентами запланованих обсягів державних закупівель зерна, відхилення інтервенційних цін культур від ринкових, доходність (збитковість) впровадження регуляторних заходів, рентабельність регулювання ринку. Відтворювальний ефект від впровадження регуляторних заходів оцінює приріст доданої вартості у секторах інтегрованого ринку після реалізації даних заходів; саме цей показник відображає ступінь державного впливу на ВП ринку. «Оціночні основи» перелічених показників є базовими і цільовими.

Для оцінки управлінської ефективності доцільно використовувати показник складності організаційної структури, який характеризує розподіл ланок за рівнями управління і дозволяє оцінити як глибину управлінської ієрархії, так і концентрацію ланок на рівнях управління. Показник актуалізації функцій дозволяє визначити ступінь реалізації функцій в управлінській системі і можливості виконання додаткових функцій. Оцінка відповідності структури суб'єкту управління покладеним на нього завданням та функціям, а також діяльності контролюючих органів дозволяє визначити інституціональну ефективність суб'єктів регулювання, ступінь охоплення ними головних регуляторних завдань на ІЗР, відповідність управлінських рішень економічним інтересам держави (див. табл. 2).

Слід відзначити, що більшість критеріїв, включених до системи, є секторними загальними або загальноринковими. Секторні специфічні критерії притаманні передусім аграрному сектору, визначаючи його ключову роль у розвитку зернового ринку. Запропонована автором система критеріїв не є статичною, вона може модифікуватися та доповнюватися новими оціночними параметрами, розрахунок яких обумовлено як метою дослідження, так і можливостями інформаційної бази, сформованої на 2 етапі методики.

5 етап МКО передбачає розрахунок та оцінку динаміки секторних і загальноринкових критеріїв, сукупність яких сформована на попередньому етапі. На 6 етапі здійснюється якісний аналіз інтегрованого ринку. Отримані на 5 етапі методики кількісні значення оціночних критеріїв та їх відхилень від «оціночних основ» систематизуються, порівнюються (як в динаміці, так і між секторами ринку) з метою ідентифікації закономірностей і деформацій ВП на релевантному ринку, векторів впливу регуляторних заходів на розвиток системи суміжних ринків, недоліків діючого механізму державного регулювання та управління ІЗР України і їх першоджерел.

Результати якісного аналізу інтегрованого ринку зерна та продуктів його переробки в розрізі одиничних критеріїв можна представити як суми бальних оцінок у розрізі критеріальних блоків. Якісна шкала для бальної оцінки рівня стану та динаміки критеріїв містить три види оцінок:

- 1) негативну, що варіює від -0,3 до -0,1 балів;
- 2) нейтральну (0 балів);
- 3) позитивну, яка може бути низькою (0,1–0,3), середньою (0,4 – 0,6) та високою (0,7 – 1 балів).

Для оцінки структурної складності шкали обрано крок в 0,3 бали, що дозволяє детальніше порівняно з кроком в 1 бал оцінювати найменші зміни показників. Зона оцінок матриці якісного аналізу ВП [-30; 100] перевищує кількість одиничних критеріїв інтегрованого ринку зерна та продуктів його переробки (див. табл. 2), оскільки деякі критерії розраховуються для декількох товарів (зерно, борошно, комбікорми, хлібобулочні вироби), що обертаються у системі суміжних до зернового ринків. Слід відзначити, що експертний метод досить часто використовується для аналізу складних економічних систем і процесів, коли необхідно інтегрувати в єдину оціночну площину їх неоднорідні кількісні та якісні характеристики. Так, Ю.Я. Лузан із застосуванням експертного методу оцінив ефективність функціонування 17-ти складових організаційно-економічного механізму агропромислового виробництва в Україні за бальною шкалою [5].

Окрім матриці якісного аналізу, результати системної діагностики інтегрованого ринку можна представити у вигляді конкурентної матриці SWOT – аналізу, визначивши сильні та слабкі сторони даного ринку, а також його конкурентні можливості і погрози. Після ідентифікації елементів SWOT доцільно розробити «профіль стратегічного конкурентного позиціонування» з метою виявлення найбільш значимих для релевантного ринку елементів [17]. Проаналізувавши зв'язки між елементами SWOT, можна визначити стратегічні напрями розвитку ринку з урахуванням впливу зовнішніх чинників та пріоритетів держави на ньому.

7 етап МКО – агрегований аналіз ринку. На цьому етапі за результатами якісного аналізу динаміки розвитку зернового ринку здійснюється обґрунтування найефективніших методів його цілеспрямованого регулювання, моделювання відтворювальних процесів і можливих сценаріїв розвитку як окремих секторів, так і ринку в цілому, прогнозування ключових критеріїв, що лежать в основі державних управлінських рішень. Останній етап методики відзначається використанням експертних і альтернативних оцінок, логічних висновків та непрямих розрахунків, економіко-математичних моделей, моделювання сценаріїв тощо.

Таблиця 2. Система одиничних критеріїв оцінки відтворювальних процесів та ефективності регулювання інтегрованого зернового ринку України*

Фази ВП, ефективність	Критеріальні блоки	Оціночні критерії	Тип критерію **
1. Товарні потоки (I фаза відтворювального циклу)	1.1. Виробничий	1.1.1. Динаміка виробництва продукції у ресурсоутворюючих секторах інтегрованого ринку (в натуральному виразі)	СЗ
		1.1.2. Динаміка структури виробництва продукції 1.1.3. Динаміка обсягів експорту (імпорту) зерна та продуктів його переробки (в натуральному виразі) 1.1.4. Динаміка змін структури обсягів експорту (імпорту) товарів	
	1.2. Економічної концентрації	1.1.5. Динаміка змін структури реалізації зерна (за збутовими каналами) 1.1.6. Динаміка урожайності зерна 1.1.7. Динаміка обсягів зберігання зерна суб'єктами аграрного та переробного секторів ІЗР 1.1.8. Рівень завантаження потужностей зернопереробних підприємств 1.2.1. Динаміка змін смності ринку (в натуральному виразі) 1.2.2. Ступінь відкритості ринку зерна та суміжних з ним ринків 1.2.3. Індекс концентрації 1.2.4. Індекс Герфіндала-Гіршмана 1.2.5. Індекс Холла-Тайдмана	СЗ
2. Фінансові потоки (II фаза відтворювального циклу)	2.1. Ціновий	2.1.1. Динаміка та індекси внутрішніх цін зерна та зернопродуктів 2.1.2. Динаміка та індекси експортних і імпорتنних цін зерна та зернопродуктів 2.1.3. Коефіцієнт дискримінаційності внутрішніх цін товарів (зерна, зернових і хлібних продуктів) 2.1.4. Коефіцієнт дискримінаційності експортних цін товарів	СЗ
	2.2. Показників секторної ефективності	2.2.1. Секторна додана вартість 2.2.2. Секторна фондовіддача 2.2.3. Секторна продуктивність праці 2.2.4. Секторна рентабельність продукції (сировинний та виробничий сектори) 2.2.5. Секторні показники рентабельності операційної діяльності суб'єктів інтегрованого ринку 2.2.6. Секторна ресурсовіддача 2.2.7. Секторна рентабельність (збитковість) ресурсів 2.2.8. Інтегральний показник секторної ефективності	СЗ
3. Міжсекторних взаємозв'язків і співвідношень	3.1. Пропорцій відтворення	3.1.1. Динаміка обсягів товаропотоків між секторами ІЗР, між суміжними ринками у їх системі 3.1.2. Відношення експорту товарів до обсягів їх загального споживання 3.1.3. Відношення обсягів імпорту товарів до обсягів їх виробництва 3.1.4. Частка зерна та зернопродуктів, реалізованих через товарні біржі, до загального обсягу їх реалізації 3.1.5. Динаміка обсягів споживання товарів у розрізі напрямів	ЗР
	3.2. Міжсекторних співвідношень	3.2.1. Міжсекторний баланс рентабельності операційної діяльності суб'єктів господарювання 3.2.2. Міжсекторний баланс продуктивності праці 3.2.3. Міжсекторний баланс капітальних інвестицій та фондовіддачі 3.2.4. Міжсекторний баланс узагальнюючих показників секторної ефективності 3.2.5. Інтегральний показник економічної ефективності ринку	СЗ
4. Соціальна ефективність інтегрованого ринку	4.1. Продовольчої безпеки	4.1.1. Індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами 4.1.2. Коефіцієнт продовольчої безпеки 4.1.3. Питома вага та динаміка витрат на хлібопродукти в структурі сукупних витрат населення 4.1.4. Частка соціально значимих сортів хліба у загальному виробництві	ЗР
	4.2. Трудових ресурсів	4.2.1. Динаміка кількості зайнятих у секторах інтегрованого ринку 4.2.2. Динаміка заробітної плати (порівняльний секторний аналіз) 4.2.3. Прибуток (збиток) на 1 працівника (секторний розріз) 4.2.4. Секторні показники ефективності праці 4.2.5. Інтегральний показник соціальної ефективності ринку (якісна оцінка)	СЗ
5. Ефективність суб'єктів регулювання ІЗР	5.1. Показників бюджетної ефективності	5.1.1. Відношення цін держзакупівель до ринкових цін зерна 5.1.2. Співвідношення обсягів фактичних і планових державних закупівель зерна 5.1.3. Прибуток (збиток) від впровадження регуляторних заходів 5.1.4. Відтворювальний ефект від впровадження регуляторних заходів 5.1.5. Рентабельність регулювання інтегрованого ринку 5.1.3. Ступінь пристосованості структури підтримки до вимог СOT	ЗР
	5.2. Показників управлінської ефективності	5.2.1. Коефіцієнт складності організаційної структури 5.2.2. Коефіцієнт актуалізації функцій 5.2.3. Відповідність структури суб'єкту управління покладеним на нього завданням та функціям 5.2.4. Діяльність органів контролю за ефективністю суб'єкту управління 5.2.5. Якість законодавчого забезпечення функціонування ІЗР	ЗР

*Розроблено автором із використанням джерел [2–12, 16, 17]

**Умовні позначення: СЗ – секторні загальні критерії; СС – секторні специфічні критерії; ЗР – загально-ринкові критерії.

Слід відзначити, що розроблена методика критеріальної оцінки є певною мірою універсальною, може використовуватись (із коригуванням деяких показників) для аналізу ВП інших товарних ринків, зокрема, соціально значимих продовольчих ринків держави.

Висновки

Необхідність розробки семи етапної методики критеріальної оцінки ІЗР України обумовлена існуванням низки обмежень та недоліків діючих методик ринкового аналізу (конкурентного, кон'юнктурного, маркетингового і структурно-інституційного), які знижують ступінь стабілізаційного впливу регуляторних заходів, що приймаються на основі результатів такого аналізу, на відтворювальні процеси ринку. До складу сконструйованої 5-рівневої системи оціночних критеріїв включено сукупність показників для оцінки динаміки товарних і фінансових потоків (дві фази відтворювального циклу), міжсекторних взаємозв'язків і взаємодій між ними, соціальні показники розвитку ринку, параметри ефективності (бюджетної та управлінської) суб'єктів регулювання.

Загалом розроблена методика критеріальної оцінки включає головні кількісні, якісні та структурні характеристики інтегрованого ринку зерна як мезоекономічної системи, орієнтовані на регуляторні заходи та пріоритетні економічні інтереси держави на ньому. До безумовних переваг запропонованої МКО слід віднести наступні:

- багатоаспектна кількісна і якісна оцінка динаміки відтворювальних процесів, взаємодій і взаємозв'язків між структуроутворюючими секторами інтегрованого ринку;
- можливість проведення не тільки загального аналізу інтегрованого ринку або його секторів, але й міжсекторного порівняльного аналізу, що дозволяє ідентифікувати латентні деформації ВП, більшість яких виникає при переміщенні

товарних і фінансових потоків від одного сектору ІЗР до іншого, визначити непропорційність розвитку системи суміжних ринків, порушення в механізмах узгодження економічних інтересів різних ринкових суб'єктів, населення та держави;

- цільова орієнтація системи критеріїв на механізми державного регулювання та управління товарними ринками, висока регуляторна здатність підібраних критеріїв, можливість їх використання в якості наукового обґрунтування управлінських рішень;
- кількісна і якісна оцінка ефективності розвитку системи суміжних до релевантного ринку у площині економічних інтересів держави та суспільства;
- можливість проведення агрегованої оцінки секторної ефективності, ефективності інтегрованого товарного ринку та суб'єкту управління релевантним ринком;
- гнучкість методики, її висока адаптивність до нових умов дослідження, зокрема, зміни завдань державного управління, розширення інформаційної бази, врахування специфіки ВП окремих ринків.

Теоретичне значення розробленої автором методики полягає в розвитку концептуально-методичних підходів до аналізу товарного ринку як складної мезоекономічної системи, прикладне значення визначається можливістю її використання в ході модернізації діючого механізму державного регулювання та управління ІЗР України. Перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягають у доповненні системи оціночних показників, об'єднаних у критеріальні блоки, новими критеріями, що відображають особливості відтворювальних процесів та напрямів регулювання окремих ринків, зокрема, стратегічних агропродовольчих ринків держави.

Список літератури:

1. Нікішина О.В. Модернізація регуляторної політики на інтегрованому зерновому ринку України (відтворювальний підхід) [Текст] / О.В. Нікішина // Механізм регулювання економіки. – 2013. – №2 (60). – С. 88 – 97.
2. Алтухов А.И. Зерно России [Текст] / А.И. Алтухов, А.С. Васютин. – М. : ЭКОНДС-К, 2002. – 432 с.
3. Алиев У.И. Некоторые проблемы оценки эффективности бюджетных расходов [Текст] / У.И. Алиев // Региональная экономика: теория и практика. – 2010. – №46 (181). – С. 27-31.
4. Кузнецова І.О. Зерновий ринок України: історія створення та тенденції розвитку [Текст] / І.О. Кузнецова. – Одеса : Поліграф, 2008. – 198 с.
5. Лузан Ю.Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України [Текст] / Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – №2. – С. 3-12.
6. Осипов П.В. Интегральный производственный потенциал пищевой промышленности [Текст] / П.В. Осипов. – Одесса : ИПРЭИ НАН Украины, 2004. – 289 с.
7. Остапко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора [Текст] / Т.О. Остапко. – К. : Фенікс, 2004. – 280 с.
8. Райзберг Б.А. Подходы к оценке результативности государственного управления [Текст] / Б.А. Райзберг // Экономист. – 2010. – №8. – С. 73-74.

9. Рябоконт В. П. Ефективність функціонування та удосконалення механізмів економічного регулювання аграрного виробництва [Текст] / В. П. Рябоконт, О. М. Супрун // Економіка АПК. – 2012. – №6 – С. 6-12.
10. Солопов В.А. Развитие регионального рынка зерна и хлебопродуктов [Текст] / В.А. Солопов. – Мичуринск-Наукоград РФ: Изд-во Мичурин. гос. аграр. ун-та, 2006. – 315 с.
11. Лысюк В.М. Воспроизводственная функция товарных рынков [Текст] /В.М. Лысюк. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2011. – 225 с.
12. Методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, затверджена Розпорядженням Антимонопольного комітету України від 5 березня 2002 р. № 49-р. // Конкуренційне законодавство України: Юридичний збірник. – К. : АМКУ, 2002. – 296 с.
13. Малий І.Й. Держава і ринок: філософія взаємодії. За заг. ред. І.Й. Малиго [Текст] / І.Й. Малий, М.І. Диба, М.К. Галабурда. – К. : Фенікс, 2005. – 340 с.
14. Нікішина О.В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків [Текст] /О.В. Нікішина// Економіка харчової промисловості. – 2010. – №2 (6). – С. 35 – 41.
15. Нікішина О.В. Інтегрований зерновий ринок у структурі національної економіки: категоріальний аналіз і місія [Текст] / О.В. Нікішина // Економіка харчової промисловості. – 2013. – №2 (18). – С. 39–48.
16. Ізмайлова К.В. Фінансовий аналіз: навч. пос. [Текст] / К.В. Ізмайлова. – К. : МАУП, 2001. – 152 с.
17. Балабанова Л.В. Стратегічне маркетингове управління конкурентоспроможністю підприємств: навч. пос. [Текст] / Л.В. Балабанова, В.В. Холод. –К. : ВД «Професіонал», 2006. – 448 с.

Надано до редакції 15.02.2014

Нікішина Оксана Володимирівна / Oksana V. Nikishina
ksenkych@gmail.com

Посилання на статтю / Reference a Journal Article:

Методичні засади критеріальної оцінки відтворювальних процесів на інтегрованому зерновому ринку України. [Електронний ресурс] / О.В. Нікішина // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2014. – №2. (12). – С. 139-149. – Режим доступу до журн.: <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/n2.html>